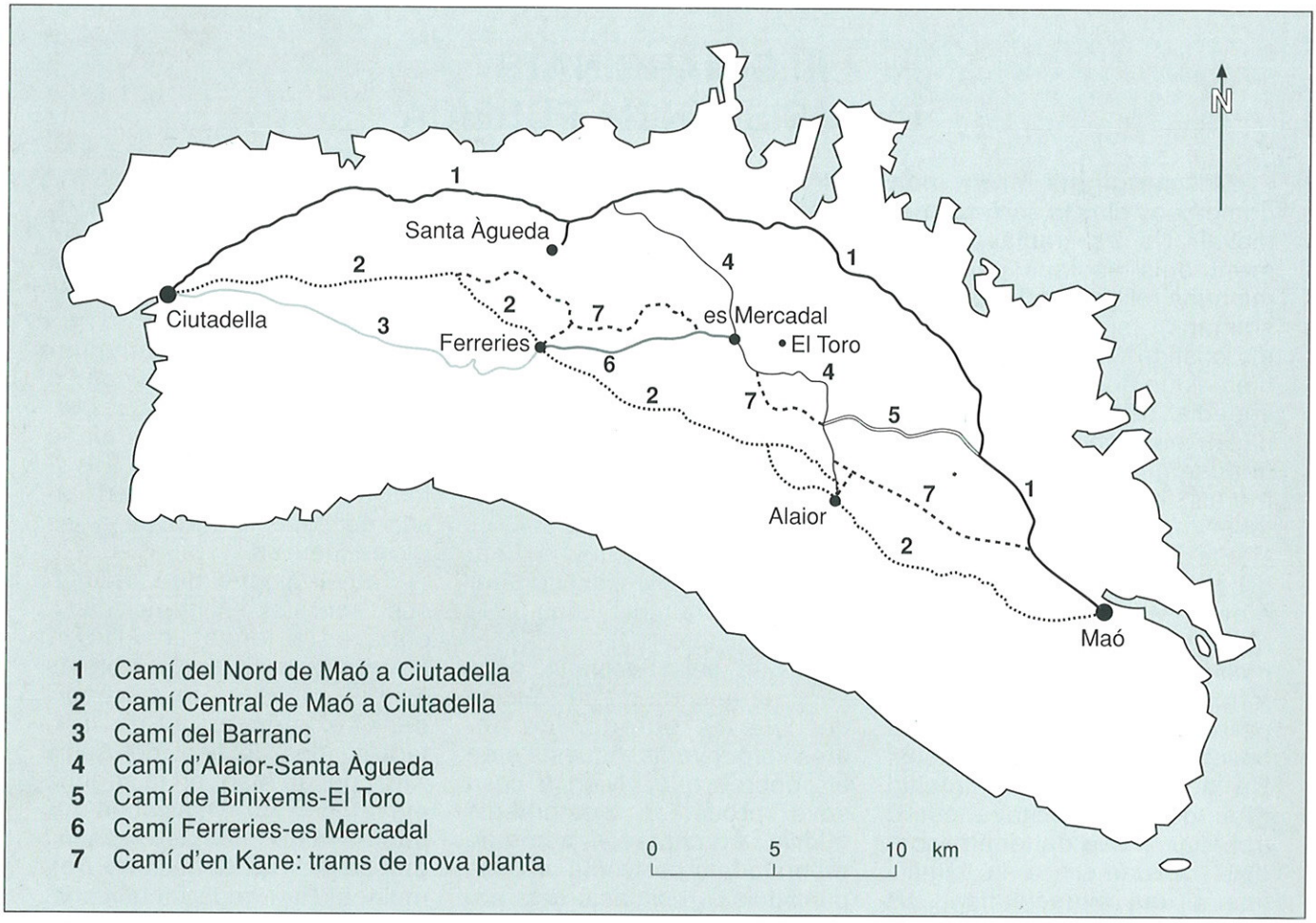

Fig. 77.– Abans del segle XVII, hi havia dos camins principals que connectaven Maó amb Ciutadella: un de septentrional, que en la seva part inicial seguia aproximadament l'actual traçat de la carretera de Fornells, i un de meridional, que transcorria en bona part del seu recorregut pel sud de l'actual carretera general que travessa l'illa (Font: A. Martínez, 1994).

La morfologia d'aquestes vivendes pageses és molt difícil d'esbrinar, ara com ara, a causa de la manca d'exemples que s'han conservat fins avui. Totes les cases pageses que actualment poden veure's al camp menorquí són força posteriors als primers temps del repoblament català, i les construccions primitives o bé han quedat emmascarades dins les actuals, més o manco modificades al llarg dels segles, o bé no han deixat vestigis identificables. Tampoc l'arqueologia ha estudiat, fins ara, cap testimoni de la vivenda rural menorquina. No hi ha dubte que la utilització generalitzada de la pedra i morter ha fet que la majoria de cases pageses medievals hagin desaparegut. En aquells temps encara no eren emprats, de forma generalitzada, els cantons de marès, com a material de construcció. Aquest fet és especialment perceptible a la meitat septentrional de Menorca, on aquest material és inexistent. Tampoc a Catalunya les antigues construccions dels masos eren massa millors. Com apunta Manuel Riu, no utilitzaven més argamassa que el fang destinat a tapar les juntes de les pedres. És de creure que els constructors serien els mateixos camperols.

V. Jordi i E. Taltavull (1980) creuen que el fet històric del repoblament de Menorca per catalans a partir del segle XIII es tradueix en un conjunt de correlacions entre la masia i la casa pagesa menorquina, que es poden sintetitzar en aspectes tals com la coberta de teulada de dues vessants, la porxada oberta cap al sud i l'organització del pla intern de la casa en tres cossos o crugies, entre d'altres. Tanmateix, la porxada està documentada a l'alqueria de Lluriac, propietat de Ferrer de Muntpalau, cap a l'any 1345 i era, juntament amb la cuina, el lloc on els habitants de la casa passaven la major part del temps. Des d'aquest punt de vista, les coses no han canviat massa fins als nostres dies. Segurament la resta de cambres i habitacions s'organitzaven en funció de la porxada, mentre que certes dependències vinculades a la finca, com ara pallisses, corrals i estables, estarien lleugerament allunyades. Als contractes d'arrendament dels segles XVI i XVII surt citat, a moltes possessions, un molí de sang, per la qual cosa és possible que també fos una instal·lació generalitzada durant la baixa edat mitjana.

A les cases habitaven la família camperola amb els seus servidors i esclaus, fent vida comuna: esclaus i servents vivien en plena intimitat amb els seus amos. Cal fer notar que, almenys durant el segle XIV, diversos cavallers vivien a les seves possessions amb la seva família, juntament amb els escuders, servents lliures d'ambdós sexes –entre els quals trobam els missatges (*nuncii*)– i els esclaus. És el cas dels cavallers Gil de Loçano i Ferrer de Muntpalau, per bé que almenys aquest últim alternava la seva habitació a l'alqueria de Lluriac amb estades al seu alberg dins la vila de Ciutadella.

Hi ha, també, un paral·lelisme entre el mas català i el lloc menorquí, sigui aquest denominat alqueria o rafal. El mas, que es desenvolupa durant els segles XII i XIII, és

entès com un conjunt d'explotació agrària, compost de diverses dependències, de les quals el nucli central és la masia. El conjunt de terres d'una explotació i les seves agregacions a mans d'un mateix emfiteuta, forma un tot orgànic que rebia el nom de masada. De la mateixa manera, el cas menorquí presenta el lloc com a explotació conformant un tot orgànic en mans d'un mateix posseïdor o cultivador, segons la forma de tinença. Dins aquest esquema de poblament dispers, els llocs tenien –i encara tenen– la funció de fixar la població rural sobre el territori. Açò ens explica, d'altra banda, el lent ritme de creixement dels nuclis al voltant de les parròquies.

Un altre element característic del poblament cristià medieval és l'existència d'hàbitats fortificats. No sabem fins a quin punt en temps musulmans també es van emprar les velles fortificacions talaiòtiques; en tot cas, és una qüestió a investigar i que mereixeria més atenció per part dels arqueòlegs prehistoriadors. En aquest aspecte, podem plantejar a tall d'hipòtesi la reutilització del poblat de Biniaiet com a reducte defensiu, identificable amb el castell de Sant Vicenç. Ara bé, el que si està clar és que durant el segle XIV la població pagesa de Menorca construeix un seguit de torres rurals de defensa. Algunes d'elles han arribat fins avui en bon estat de conservació (sa torre d'en Quart, sa Cavalleria, torre Saura, s'Argossam, etc.), mentre que d'altres tan sols ens queda el record a través de la toponímia (torre d'en Loçano, torre d'en Jordi March). A Catalunya també és un tipus d'hàbitat dispers ben documentat, que ve a ser la masia fortificada de la baixa edat mitjana.

L'edificació de les torres rurals devia ser primerenca. En tot cas, cap a finals del segle XIV ja n'hi havia de construïdes. Pere IV autoritzà, a instància dels jurats de Menorca, tots els habitants de l'illa perquè en les torres que alguns particulars havien fet i farien per a defensar-se dels sarraïns i altres enemics hi poguessin edificar arqueries o barbacanes, sense incórrer en cap pena. El tipus de torre habitual a Menorca té planta quadrada, amb tres nivells interiors coberts amb voltes i amb una escala interior d'intercomunicació que, com a mínim al tram superior, és de fusta i retirable. Les torres cúbiques de planta quadrada eren habituals entre els segles XIII i XV a les masies catalanes.

No podem descartar que part dels habitants de la ruralia menorquina no residís als llocs. No en tenim notícies documentals dels segles XIII i XIV, però les dades que hem abastat del XVI, especialment les procedents dels primers llibres sacramentals de les parròquies de Ferreries i es Mercadal, ens indiquen que hi havia gent, generalment jornalers i pagesos sense terres, que vivien en construccions més aviat pobres, com les barraques i, fins i tot, coves. Hem documentat l'hàbitat en barraques a diversos indrets dels actuals termes de Ferreries i es Mercadal, mentre que les coves aprofitades serien, segurament, les d'enterrament del talaiòtic final, que presenten un notable espai interior. És el cas de les que hi ha als voltants del barranc d'Algendar, que van estar habitades fins a èpoques relativament recents. Aquest tipus de poblament, però, no era el predominant; al camp menorquí, explotació agrària i unitat familiar de poblament, a grans trets, coincidien.

LA XARXA DE CAMINS I EL COMERÇ INTERIOR

Conèixer la xarxa de camins d'un indret determinat i la seva evolució al llarg del temps històric és un element essencial per a determinar l'ocupació humana de l'espai i veure els fluxos del comerç interior. El nostre coneixement dels camins antics de Menorca s'ha vist incrementat notablement a partir de l'estudi d'Albert Martínez (1994) sobre el terme des Mercadal. Martínez assenyala que, abans del segle XVII –data inicial del seu estudi–, hi havia dos camins principals que connectaven Maó amb Ciutadella: un de septentrional, que seguia aproximadament l'actual traçat de la carretera de Maó a Fornells i seguia passant per Binimel·là i Serra. El camí passava pel vessant nord de la muntanya de Santa Àgueda, des d'on s'accedia al castell, i continuava per Binidelfà, Alfurí i la Vall, i d'aquí a Ciutadella per l'actual camí d'Algaiarens. La documentació cadastral de final del segle XVI i principi del XVII es refereix encara a aquest "camí reial vell que va de Ciutadella a Maó". Al llarg de les pàgines precedents ens hem referit en ocasions a aquest eix viari septentrional, que connectava amb una zona relativament poblada d'alqueries i rafals, a més d'arribar al castell més important de la Menorca musulmana, i que passava per les rodalies dels ports de la costa nord, freqüentats per naus en trànsit. L'intent de Jaume II de fixar-hi diverses capelles i parròquies n'és una altra prova de la seva vigència, però aquest camí entrà en decadència durant el mateix segle XIV i ja a final de l'edat mitjana devia estar en desús, a excepció de les finques per les quals transitava. L'abandó del castell de Santa Àgueda i la potenciació del que hem anomenat eix central devien ser factors determinants d'aquesta decadència.

La segona via de comunicació, de llevant a ponent, sortia de Maó pel portal de Dalt i agafava per sa Dragonera fins a Alcaidús. D'aquí, per Torralba, arribava a Alaior, travessava els Plans i connectava amb l'actual carretera d'Alaior as Migjorn Gran, ses Fonts Rodones i la carretera d'es Migjorn a Ferreries. De Ferreries a Ciutadella, el camí seguia, amb excepcions, el traçat de l'actual carretera general, arribant a Ciutadella pel portal de Maó. Aquest camí era, segons A. Martínez, la via de comunicació més important de Menorca fins a la construcció del camí d'en Kane, a la primera meitat del segle XVIII.

L'actual terme des Mercadal es converteix en un important nus de comunicacions, amb una densa xarxa viària, que enllaçaven es Mercadal amb Alaior, els accessos a la muntanya del Toro –important com a punt d'observació i com a centre d'atracció espiritual– a Santa Àgueda, per l'actual camí del Martinell, i la comunicació amb Ferreries, que simplificava l'accés des de Ciutadella.

Aquestes vies principals es veien complementades amb una densa xarxa de camins secundaris, la majoria estrets senders que sols permetien el pas d'una cavalcadura, que unien les finques, a més dels accessos a la costa, especialment als ports principals del nord i als embarcadors del sud. Aquests punts costaners tenien una gran importància per al comerç insular, no tan sols exterior, sinó interior. Les comunicacions interiors no permetien un flux excessivament important de mercaderies, per la qual cosa eren molt utilitzats els camins que desguassaven a la

Fig. 78.– Els ports deshabitats del nord de l'illa, com el d'Addaia (a la foto), així com nombroses cales, eren un lloc de refugi per a les embarcacions en trànsit que en ocasions comerciaven amb els menorquins dels voltants. També acomplien un important paper com a embarcadors en donar sortida als productes agrícoles de les possessions properes.

costa i, d'allà, s'embarcaven els productes agraris i el bestiar en barques, per tal de transportar-los als ports de Ciutadella i Maó. No hem trobat documentació medieval que ho confirmi, però l'existència d'aquestes pràctiques durant el segle XVI permet de pensar que, en temps anterior, les coses no serien massa diferents. Tenim ben documentada, a final del segle XVI, la utilització dels ports d'Addaia, Fornells i Sanitja, al nord de l'illa, i cala Galdana, al sud, com a embarcadors d'aquest comerç interior de productes agraris, especialment de cereals. Aquests ports i cales també eren utilitzats, amb molta freqüència, per embarcacions en trànsit per Menorca que, així, s'estalviaven l'ancoratge que haurien hagut de pagar en cas de recalar a Maó o a Ciutadella. Tenim documentada profusament la presència de naus a Sanitja i Fornells que, en ocasions, comerciaven amb els camperols dels voltants.